

ISTORIJE U RASPRAVI

Ko može da piše naše istorije?

Kontekst:

Sa raspadom Socijalističke Jugoslavije tokom ratova 90ih i uspostavljanjem novih nacionalnih država, konsenzus o kolektivnoj istoriji jugoslovenskih naroda takođe se raspada, dok potpuno različite verzije zajedničke prošlosti normirane kroz nastavne programe novoformiranih ministarstava edukacije počinju da proliferiraju na istoj geografskoj teritoriji. Socijalistička matrica, koja je do tada služila kao “vezivno tkivo” i preduslov za održavanje balansa između zajedničkih narativa različitih “naroda i narodnosti” bivše Jugoslavije, raskidana je “ratnim vihorom” a upravo novo isčitavanje istorije (odnosno vraćanje na staro, pred-socijalističko) i naročito njegovo normiranje kroz obrazovne sisteme pokazuje se kao jedno od temeljnih uporišta i instrumenata kojim će se koristiti dolazeće političke klase radi uspostavljanje društvenog poretka baziranog na privatizaciji društvenog, realnog i simboličnog kapitala, i brzometnoj reidentifikaciji društvenih subjekata koji će osiguravati njihove pozicije vlasti u novom nacional-kapitalističkom poretku. Ovi revizionistički narativi (i istorijski kurikulumi) sada koncipirani iz nacionalne perspektive a bazirani na liberalno-kapitalističkim matricama, gotovo po inerciji proizvode međusobne kontradiktornosti kada se radi o događajima iz zajedničke istorije te konstantno proizvode nove konfliktne situacije, o čemu nam svedoči stalna aktuelnost ove teme na političkoj sceni i u medijima. Međutim, ono što će nam biti malo teže da primetimo upravo zbog stalnih medijskih kampanja prouzrokovanih konfliktnim situacijama koje proizvode ovi narativi, je da oni zapravo u svojoj suštini uopšte nisu toliko različiti. Naprotiv, svi oni baziraju se na identičnoj matrici restauracije nacional-kapitalizma pod plaštom demokratizacije društva. Ova suštinska razlika dakako mnogo je bitnija kada se radi o poređenju sa udžbenicima iz perioda SFRJ. Dalje, ulaženjem u još dublje promatranje moći ćemo da primetimo da i Jugoslovenski narativ nije bio tako monolitan i nepromenljiv već da se i on u svom razvojnom putu više puta modifikovao, praveći ustupke nacionalnim interesima, sasvim suprotno inicijalnim tekovinama socijalističke revolucije i NOBa, te da tranzicija ka nacionalnim postkonfliktnim narativima i nije bio toliko nepremostiv zadatak.

Problematizacija teme:

Ovako u grubim crtama postavljena situacija pokazuje nam kompleksnost ove teme i ukazuje na neophodnost za njenim temeljnim i metodičkim bavljenjem. Uvreženo mišljenje je da se utvrđivanjem istorijskih istina trebaju baviti stručnjaci i eksperti u datoj oblasti. Međutim, današnja praksa pokazuje nam da je jako malo stručnjaka u okviru postojećih institucija koji su spremni za bavljenje istorijom mimo vladajućih ideologija. To zapravo i nije tako iznenađujuće ako se uzme u obzir da su institucije po svojoj definiciji jedan od osnovnih uporišnih stubova državne aparature po kojoj u ovoj 'kapitalističkoj' logici institucije i služe ničemu drugom do proizvodnji eksperata. Mali broj njih koji se uspevaju izmaći i suprotstaviti dominantnim hegemonim tendencijama i ideologijama u interpretaciji istorije čine to na sopstvenu odgovornost kao deo individualnog istraživačkog rada. Ako ti radovi i uspevaju podstaći neku polemiku u javnoj sferi, ona retko uspeva da dobije neke šire društvene razmere već iz raznih razloga (hermetičkog akademskog jezika nepristupačnog široj publici, medijske blokade koja postoji za ovakve teme, zaštićenih intelektualnih prava za naučne radove, itd) ostaje u užim intelektualnim krugovima.

No, ako se osvrnemo na već dosta toga što je pisano o značaju istorije za društvo i njegove članove, a što bi se otprilike dobro moglo sažeti poznatim Orvelovim citatom - "Ko kontroliše prošlost kontroliše budućnost. Ko kontroliše sadašnjost kontroliše prošlost." – mi bi smo opet zaključili da se zarad određene kontrole nad sadašnjošću i budućnošću, odnosno održavanja određenih društvenih pozicija moći koplja lome između eksperata koji su u čvršćoj sprezi sa političkim elitama i aparaturom moći i eksperata koji manje ili više uspešno ili neuspešno uspevaju da im se izmaknu. No, šta se dešava sa svima ostalima koji niti su eksperti istorije niti uživaju pozicije vlasti ili političke ili ekonomske moći, a pri tom zapravo čine veliku većinu društva, baš onaj njen deo koji je identifikovan kao noseći subject datih istorijskih narativa – u različitim vremenskim periodima označenim kao srpski, slovenački, hrvatski, itd. zatim narod, građani Srbije, Slovenije, itd, radni narod, itd?¹ Dakle pitanje se postavlja – ko može uzeti se pravo da reprezentuje nekog drugog i po kojim osnovama?

---

¹ Moramo se zapitati u ovom trenutku i ko su subjekti tih istorija. Ako je na početku socijalističkog razvoja to bio revolucionarni borac, samoupravni radnik, zatim građanin određene dominantne

Mesto umetnosti u odnosu na zahteve društva:

Umetnička praksa u poslednje dve decenije ili više bitno je pomerila svoju interesnu i operativnu sferu u pravcu društva i bavljenja društvenim pitanjima. Ali dok svedočimo ove napore koje čine neke od progresivnih institucija, skupina umetnika, kritičara, istoričara umetnosti, kustosa, da se društveno senzibilizuju i postanu receptivni prema širim društvenim zahtevima, kritikujući i konfrontirajući se dominantnim političkim praksama i ideologijama, te predlažući nove alternativne modele pravednijih i kreativnijih društvenih i političkih organizacija, ne možemo prenevideti činjenicu da ove prakse uglavnom ostaju relevantne samo u sferi umetnosti i kulture. Veoma retko one uspevaju da izađu iz njima određenih oblasti i ostvare iole bitan uticaj u širem društvenom kontekstu.

O tome zašto je to tako vratiću se opet u daljem tekstu sa nekim ličnim pretpostavkama i tezama koje proizilaze iz iskustva rada na projektu Istorije u raspravi.

Umetnost i interpretacija prošlosti:

Odnosno, kakve veze umetnost može imati sa istorijom osim ako se radi o istoriji umetnosti? Da li uopšte aparatura umetnosti može ponuditi model i metode za kreiranje zajedničkog i doslednijeg istorijskog narativa? U nastavku ću dati kratak osvrt na koncepciju rada Istorije u raspravi, opis razvoja metoda koje su se primenjivale kroz radionice i kritički osvrt na rezultate i učinke samog bavljenja ovim radom.

Istorije u raspravi

“Istorije u raspravi” dugoročni je projekat čije osnovne elemente čini istoimena biblioteka udžbenika istorije i serija konsektivnih radionica koje se bave izučavanjem i uporednom analizom udžbenika sadržanih u biblioteci, na kojima se kroz kolaborativni rad kreiraju nove publikacije fanzinskog tipa.

---

narodnosti, videćemo da prelaz ka nacionalističkim postkonfliktnim narativima nije bio previše težak zadatak.

Dok formiranje biblioteke datira još iz 2006, njena katalogizacija i stavljanje u funkciju 2007, ovaj rad će sačekati još tri godine da bude prepoznat na polju umetnosti, što se dešava tek krajem 2010 predstavljanjem biblioteke na umetničkoj manifestaciji (SpaPort Bijenale, 2010) gde se održava i prva u nizu radionica.

Biblioteka:

Sama biblioteka jeste rastuća kolekcija udžbenika istorije koji su u raznim vremenskim razdobljima bili ili se još uvek nalaze u upotrebi, na teritoriji bivše Jugoslavije. Njena primarna funkcija sastoji se u pružanju šireg uvida u mehanizme koncipiranja zvaničnih istorijskih narativa u regionu, u geografsko-nacionalnom smislu, kao i u vremensko-istoriografskom. Biblioteka za sada broji oko tri stotine različitih udžbenika a njena inicijalna ideja je da bude mobilna i dostupna za konsultaciju široj publici zainteresovanih kao i istraživačima u ovoj oblasti². Fizička biblioteka ima i svoj digitalni katalog (<http://disputedhistories.irational.org/>) koji može se konsultovati putem interneta, a sukcesivno se radi i digitalizacija knjiga tako da je njen sadržaj u velikoj meri isto dostupan elektronskim putem.

Radionice:

U okviru projekta periodično se organizuju radionice koje se bave izučavanjem i uporednom analizom udžbenika sadržanih u biblioteci. Kroz kreativni zajednički rad svih učesnika kompiliraju se nove publikacije koje su ujedno i materijalni rezultat radionica.

Učesnici:

Radionice su namenjene najširem krugu učesnika sa pretpostavkom da je bilo ko, kao učesnik društva i ujedno i istorijski subjekt, dovoljno kvalifikovan da učestvuje u diskusiji dajući svoju kritičku perspektivu kada se radi o zvaničnim reprezentacijama zajedničke istorije. Stoga, bazirajući se na ličnim iskustvima iz društvenog života svaki pojedinac/ka može se smatrati svojevrsnim ekspertom/kinjom u ovoj materiji.

---

² što je do sada delimično i bilo ispunjeno uzimajući u obzir da je do sada lokacija biblioteke promenjena par puta (Crna Kuća, Novi Sad 2008-2010; CZKD, 2010-2013; Učitelj neznalica, 2013-2015) a da su segmenti biblioteke bili dostupni konsultaciji kroz izložbe i/ili radionice u Banja Luci, Mostaru, Rijeci, Šapcu, Beogradu, Sarajevu, Berlinu, Barseloni, itd.

Tema/poziv:

U zavisnosti od konteksta u kojem se organizuju radionice (u dosadašnjoj praksi to su češće bile grupne izložbe i festivali, a ređe samostalni događaji van polja umetnosti), zatim specifičnosti lokalnih društvenih karakteristika, aktuelnih društvenih tema i problematika, kapaciteta i ambicija lokalnih organizatora, itd. definiše se okvirna tema za svaku od radionica, koja će se kasnije u zajedničkom radu bolje definisati, i upućuje se otvoreni poziv za učešće.

Teme mogu biti određene istorijskim periodom, konkretnim istorijskim događajem, istorijskim fenomenom, ili odnosom između dva ili više nacionalna programa/narativa koji će se analizirati na osnovu udžbenika različitih nacionalnih programa ili koji su bili u opticaju u različitim vremenskim periodima, dok je tendencija da ovih izvora odnosno perspektiva bude što više, tako da se često kada ima prilike za to, za događaje od internacionalnog značaja uzimaju u obzir i udžbenici iz van-Jugoslovenskog konteksta.

Prostor: učionica/biblioteka/redakcija:

Način na koji je definisan prostor u kome se odvija radionica takođe je bitan. U slučaju da se ona odvija u izložbenom prostoru (što je do sad najčešće bio slučaj) gde je već izložena biblioteka - udžbenici koji će na radionici biti korišćeni - obično je rekreirana situacija učionice, u ovom slučaju anti-autoritarnе, "anarho-učionice" gde se udžbenici 'kupasaju', seciraju, kolažiraju, itd. U drugom slučaju, na manifestaciji festivalskog ili rezidencionog tipa, gde postoji veća frekvencija 'prolaznika', pre nego klasična radionica, ovaj proces i prostor zamišljen je kao otvorena redakcija gde se svaki dan u određenom vremenskom okviru pridružuju drugi ili isti učesnici doprinoseći svojim intervencijama u publikaciju. Ono što je bitno je da je prostor opremljen osnovnim kancelarijskim materijalom za manuenu obradu papira kao i tehničkim uslovima za umnožavanje materijala (fotokopir ili skener/štampanč) čime je čitav rad pojednostavljen i ekonomizovan – na licu mesta se kreiraju finalni sadržaji, a manualni rad je izjednačen i nije prioritizovan u odnosu na intelektualni.

Proces:

U praktičnom smislu delovi udžbenika su selektovani, po potrebi i mogućnosti³ prevođeni na licu mesta, sadržinski, vizuelno, stilski i lingvistički analizirani, te mehanički manipulirani uz korišćenje fotokopir mašine i/ili štampača printera i osnovnog kancelarijskog materijala (makaze, lepak, itd), i asemblirani u novi svezak koristeći se tehnikom kolaža.

U manjim grupama ili individualno svaki od učesnika uzima na sebe da obradi jednu temu ili aspekt date teme na jednoj stranici ili tabaku. Ukoliko predviđen vremenski okvir to dozvoljava, završene stranice su komentarisane i modifikovane novim komentarima i observacijama. Pošto je zajednički određen redosled stranica prelazi se na pripremu korica, uvodne strane, impresuma. Tada je odlučeno i naziv publikacije koji je drugačiji od imena radionice i uvek se odlučuje na kraju procesa. Svi tabaci su složeni i spremni za skeniranje/fotokopiranje i distribuciju.

Metodološki pristup:

Ukoliko se u ovom slučaju može govoriti o metodološkom pristupu on se svakako razvija tokom vremena kroz samu praksu. To mogu i pokazati na jednom primeru. Na prve dve radionice održane u Banja Luci i Beogradu na različite načine ispoljile su se određene poteškoće pri diskutovanju oprečnih istorijskih narativa iskazanih u udžbenicima, pošto se direkto prelazilo na teoretsku analizu bez jasnih informacija sa koje pozicije se govori, odnosno iz kog životnog iskustva. Stoga sam na trećoj radionici uvela jednu uvodnu vežbu po kojoj se na samom početku od svakog učesnika traži da na listu papira šematski predstave svoje životne istorije sa ciljem da se tako predstave grupi u kojoj će se kasnije raspravljati oprečni istorijski narativi. Sa tom vežbom svako od učesnika smestio je svoju životnu putanju (najbitnije, prelomne događaje) u širi kontekst lokalnih i globalnih dešavanja, stavljajući u kontekst svoje sadašnje pozicije i stavove.

Ova vežba umnogome je pomogla da se odmah na početku stekne uvid u to kako su svetski događaji povezani sa regionalnim, kao i sa onima u veoma lokalnim individualnim kontekstima, kao što su porodica, krug prijatelja, kolega ili suseda.

Takođe, pokazalo se koliko za naše trenutne stavove, ubeđenja pa i identitete dugujemo

---

³ to se dešava kada na radionici učestvuju osobe koji govore jezike na kome su udžbenici koje konsultujemo pisani (npr. albanski za analizu srpsko albanskih istoriografija, ili austrijski za početak I Sv. rata)

načinu na kome smo iskusili i reflektovali nad određenim događajima na privatnom, lokalnom ali i globalnom planu bilo da smo bili njihovi direktni ili indirektni akteri. I na kraju, ali pre svega, ova mala vežba pokazala je koliko veoma malo prostora ostaje za naše nepristrano misljenje i delanje, i dala nam je jasniju ideju zašto je taj prostor potrbno braniti. Međutim, u nekim kasnijim radionicama ova vežba je izostavljena, nekad zbog nedostatka vremena a nekad polažeći sa stanovišta da se se baš može raditi obrnutim postupkom, počinjući od stereotipa, ukoliko su oni odmah na početku ispoljeni.

Kolaž:

Možda u ovom trenutku nije naodmet osvrnuti se i na istorijsku upotrebu tehnike kolaža što bi moglo doprineti pojašnjavanju njene metodološke funkcije u kontekstu ovog rada.

Bilo da se radi o formalnom raskidu sa tradicionalnim umetničkim formama (Brak i Pikaso) ili o raskidu sa dominantnim društvenim i/ili ideološkim kodovima u kasnijem delovanju avangardnih umetničkih pravaca (Dadaista, Suralista, sovjetskih konstruktivista) ili kasnijih post avantgardista (Fluksusa i Situacionista), korišćenje kolaža u umetnosti uglavnom nije značilo samo 'jednu od novih' tehnika umetnosti već jednu subverzivnu metodu koja pretenduje defragmentaciji, raščlanjivanju jednih sistema vrednosti i kodova da bi se njihovi sada dekontekstualizovani elementi rekonponovali uspostavljajući jedan novi sistem i smisao (ili besmisao).

Od dvodimenzionalnih i trodimenzionalnih formi - seckanja i lepljenja parčića štampanog materijala, zatim rasklapanja i asmliranja različitih (upotrebni) predmeta, kolaž nalazi aplikaciju i u drugim medijima; muzici, teatru, filmu, i sl.

Kada se radi o štampanim materijalima, razvoj upotrebe kolaža tokom XXveka čvrsto je uslovljen tehnološkim razvojem štamparske industrije, njenoj sve većoj pristupačnošću i dostupnošću (kada se radi o produkciji i distribuciji): pa od 1930 beleži se rasprostranjivanje niskobužetnih nekomercijalnih, samoproduciranih i samodistribiranih publikacija. U periodu političkih nemira i revolucija kasnih 60ih dostupnost jeftine ofsetne štampe dala je podsticaj brojnim fanzinima na kulturnim marginama. Slični pokušaji dogodili su se i 80ih, gde je izobilje fotokopir mašina i fotokopirnica omogućilo hiljadama pisaca i umetnika da publikuju svoje fanzine. Ovde

bi svakako morali uvrstiti i rapidni razvoj i rasprostranjivanje digitalnih tehnologija komunikacije i Interneta tokom 90ih i relevantno za kolaž u širem smislu razvoj *mashup* tehnologija, u aplikacijama, web platformama, koje uključuju i veće učešće od strane korisnika u kreaciji krajnjih proizvoda.

Subverzivnost kolaža sa jedne strane sadržana je u promovisanju upotrebe već postojećih dela nekih drugih autora, naučnika, institucija (koji podležu zaštiti autorskih autorskih prava) čime se od svojih početaka ovi pokreti i kreatori nalaze u direktnoj konfrontaciji sa zakonima o vlasništvu. Sa druge strane subverzivnost je sadržana u dostupnosti kako u izradi tako i distribuciji ovih sadržaja/materijala/informacija – sada kreator ne mora dominirati usko stručnim veštinama da bi mogao kreirati sadržaje (npr. ne mora da dominira tehnikom crtanja) čime se broj potencijalnih kreatora povećava, kao i dostupnosti u tehnološkom smislu umnožavanja i distribucije usled tehnološkog razvoja. Time individualne i private inicijative naročiti one koje dolaze iz kreativnih krugova mogu izvršiti mnogo veći društveni uticaj na mase o čemu nam govore i načini na koji su društveni-politički i umetnički pokreti uvezani u prvoj polovini XX veka.

Međutim nikako ne bi smo smeli zatvoriti ovu priču o kolažu bez kritičkog osvrta. Dekonstruisanje, dekontekstualizovanje postojećih dominantnih sistema vrednosti, narativa, ideologija, povlači za sobom i određene odgovornosti, jer u protivnom neće imati nikakvu društvenu funkciju (ako ne onu štetnu) već samo formalno estetsku. Cinični, *sofomorični* humor Dade koja je svesno proizvodila situacije apsurdne kao revolt postojećem sistemu naišao je na takve polemike i preispitivanja u okviru iste grupe još 1921, koje je Andre Breton izneo u svom tekstu *Veštački paklovi*.

U slučaju Istorija u raspravi, korišćenje udžbenika istorije kao primarnih 'sirovina', njihovo 'kupusanje' i asembliranje njihovih delova, može izgledati kao svojevrsno 'svetogrđe', transgresija normativnog znanja promovisanog iz zvaničnih struktura i ne može se tek tako preispitivati i osporavati izvan sertifikovanih ekspertskih krugova. Iz mnogih tehničkih razloga koje omogućava kolažna tehnika, lakoće manipulacije, igre i jednostavnosti, kolaž daje prostora za improvizaciju i kreativno kritičko mišljenje, dolaženje do sopstvenih zaključaka među ne-ekspertima. Ovde visoki estetski i formalistički standardi prestaju da budu bitni, jednostavno svaki komentar i

interpretacija vrednovan je na osnovu svoje iskustvenosti i autentičnosti. Estetika je u tom smislu ovde u čvrstoj sprezi sa etikom, i potencijalom za kreiranje polemike i dijaloga koje nas može približiti istini.

Zaključci:

Dok osnovnu ideju čitavog projekta čini aktiviranje i stavljanje biblioteke u funkciju putem radionica (ili individualnih konsultacija, istraživanja) gde se ispituju i utvrđuju načini na koji je istorija mišljena i učena u raznim istorijskim periodima na prostoru bivše Jugoslavije, pri tom trudeći se da locira i mapira društvene i političke uslovljenosti smenjujućih zvaničnih narativa, sam metodološki pristup je dinamičan, razvija se i modifikuje kroz samu praksu. Odnosno svaka od radionica čini jedan novi kvalitativni korak u razvoju projekta.

Ipak, bitno metodološko uporište nalazi se u praktičnom, manuelnom i kreativnom pristupu (koji nema pretenziju da bude ni naučni ni edukativni) čime se manuelni rad po važnosti izjednačava sa intelektualnim. Upotrebom manuelnih i kreativnih tehnika pri izradi fanzine na neposredan način dokumentuje se i sam proces koji se odvija tokom radionica, rasprave i konverzacije među učesnicima.

Istorije u raspravi je projekat koji je u toku. U osam godina postojanja njegov razvoj odvijao se neravnomernim tempom i uglavnom u malim koracima. Biblioteka se tri puta selila a radionice su se dešavale kada bi se za to pojavljivali odgovarajući organizacioni uslovi i interes za bavljenje odrđenim istorijskim temama.

Eskalacija revizionističkih tendencija u celom regionu čiji smo svedoci već duži broj godina stvara i povećanu potrebu za bavljenjem aspektima i analizom ovih fenomena ali sa druge strane takođe svedoci smo i toga da postoji sve manje prostora gde se ovim temama može baviti na način koji ne podleže dominantnim ideološkim okvirima.

U dosadašnjoj praksi projekat se većinom razvijao kroz ne-institucionalne kanale sa izuzetcima povremenih upliva u institucije uglavnom vezane za kulturnu sferu.

Upućujući poziv za učešće širokoj publici radionice su većinom bile organizovane kroz društvene i kulturne centre malog formata širom bivše Jugoslavije. Izvesne ambicije da se izađe iz neformalne i usko kulturne sfere su postojale time što je ovaj projekat više puta bio predstavljan na naučnim skupovima koji se tiču izučavanja udžbenika istorije i sl. Iako je ovaj rad pobudio izvestan interes, generalni utisak je da od strane ekspertskih

krugova postoji veliki otpor da se bavljenje ovom temom prepusti umetničkim, odnosno ne-naučnim metodologijama i proširi na ne-eksperte. Ipak istrajavanje na ovom umetničkom i ne-ekspertskom pristupu istoriji je dvostruko: kroz praksu se pokazalo da su u ovako ne-autoritarno i neformalno postavljenim setinzima (svojtvenim umetnosti) konfrontirani narativi diskutovani na mnogo direktniji i konstruktivniji način iz čega proizilazi i ubeđenje da teme od opšteg i zajedničkog značaja svako može misliti, samo je potrebno izgraditi situacije i mehanizme u kojima će ta mišljenja biti vrednovana i računata. Odnosno, kako izgraditi prostore i mehanizme koji bi omogućili da se u koncipiranje istorijskog narativa uključe upravo oni delovi društva koji u njemu imaju tendenciju da budu pasivizirani, baš oni od kojih se najmanje očekuje da učestvuju u generisanju oficijelnog znanja. Na taj način ova praksa temelji se na pretpostavci da se svako srazmerno kapacitetu za mišljenje i refleksiju može smatrati ekspertom (u koncipiranju istorije).

Ukoliko smo mi svi subjekti naše zajedničke istorije pitanje koje se postavlja je zašto je potrebno da timovi stručnjaka i eksperata upregnuti dominantnim kulturnim i političkim strukturama i ideologijama reprezentuju naše subjektivitete, i čak šta više njima upravljaju. A to nas dovodi i do druge bitne teme - kako se uopšte definiše naše zajedništvo? I aktuelni zvanični istorijski narativi pokazuju da se ono definiše 'odozgo'. U svakom slučaju opservacije sa radioničarske prakse potvrđuju da postoji veliki potencijal za izgradnju zajedničkog narativa 'odozdo' iz ne-ekspertskog, neautoriranog i van-institucionalnog miljea, gde se apliciraju participativne i kreativne metodologije.

"To begin to free ourselves, the first thing we need to do is to see ourselves again as historical actors, as people who can make a difference in the course of world events. This is exactly what the militarization of history is trying to take away." David Graeber.

Original kolažnog sveska proizvedenog na radionici u Banja Luci (SpaPort, 2010)